

Поль ЄВДОКИМОВ

НЕСАМОВИТА БОЖА ЛЮБОВ І ТАЄМНИЦЯ ЙОГО МОВЧАННЯ

Феномен атеїзму

Страждання невинних – важке питання, мовчання Бога і Його невтручання постають тут як докази поразки. Гетц у п'єсі Сартра вигукує: “Ти мене чуєш, глухий Бог?” Якщо Бог мовчить, як може людина його слухати? Мовчання Бога у історії не означає його відсутності, тим більше його неіснування. Усі “невиконані обіцянки” свідчать про екзистенційну недієвість релігії.

Зрілий критичний розум ставить перед собою питання про долю людини і знаходить у своїх релігійних сподіваннях виправдання власних слабкостей. Коли людина виснажена самотністю і нерозв'язними проблемами, починає працювати її уява, людина вигадує Бога, намагаючись прикрити ним людське невігластво і висловлює гіпотезу, що остаточна відповідь лежить десь у потойбічності. Закинута у світ, який здається таким ворожим та абсурдним, людина відступає і лине до тихих берегів. Афективне марення і страх перед реальністю спонукають людину до втечі, про яку говорив Фрейд, втечі у материнське лоно, у давнину, у дологічне: “Я наче дитя у материнському лоні, і зовсім не хочу народжуватися. Тут так тепло”, - зізнається Розанов.

Бог постає в образі “доброго батька”, який захищає людину від ризику, від зіткнення з реальністю, від необхідності мужньо робити вибір. Це “корисний” Бог, він допомагає у критичній ситуації і гарантує вічність, у значенні парі, яке запропонував Паскаль. Протиставлення цього та іншого світів веде до втрати енергії, необхідної для побудови граду людського, чи не є християнство, як іронічно висловився Ніцше, “платонізм для народу”, тим опіумом, який заспокоює і присипляє почуття відповідальності за цілком певні речі у цьому світі?

Слід визнати, що масований наступ атеїзму, став загальносвітовим фактом, який визначає обличчя нашої епохи, пронизуючи усі сфери суспільного життя. Розумова та емоційна структури нашої ери є типово атеїстичними. У Женеві, одразу після початку війни, Сартр промовив: “Панове, Бог мертвий.” А отже, “атеїзм є гуманізм”. Бог? Нащо він? “Бог помер, відтак народилася людина”, – говорить Мальро. “Зустріч з абсолютним – означає смерть моральної свідомості”, – додає Мерло-Понті; людська гідність зобов’язує “зійти з неба ідей на землю до людей”.

Людина зазнає такого тиску з боку соціального середовища і секуляризованої культури, що релігія її вже просто не цікавить. “Чи є хто там на небі, чи ні – людину це не обходить”, – стверджує Сімона де Бовуар; “Бог? – Я про нього ніколи не думаю”, спокійно зізнається Франсуаза Саган...

Головна причина тут полягає у ставленні до життя, яке здається абсурдним. Бергман у своїх фільмах переносить мовчання Бога у сферу людських стосунків. У *Літніх іграх* Марія, яка втратила свого нареченого, кидає виклик Богові: “Якщо Бог не цікавиться мною, я теж не цікавитимуся ним.” У Антоніоні світ постає абсолютно закритим; у фільмі *Вибух* (Blow-Up) на якусь мить усе здається скам’янілим, світ зупинений об’єктивом камери і одразу ж зникає, залишаючи людину її сповненій ілюзіями самотності. У сучасній ментальності, у пост-християнському, десакралізованому і секуляризованому світі немає місця для Бога і Євангеліє більше не вражає. Приклад віруючих ні у кого не викликає захоплення, у цьому світі нічого не відбувається, у ньому навіть немає дива. Віра розглядається як дитинство людської свідомості, її успішно заміняє техніка, психоаналіз і соціальна солідарність.

Сучасна цивілізація зовсім не повстає проти Бога, вона утворює суспільство “без Бога”. Соціологи стверджують, що “атеїзм став масовим” не зазнавши жодної кризи. Людські істоти живуть на поверхні самих себе, де Бога немає за визначенням. Стати атеїстом сьогодні це не стільки вибір, ще меншою мірою заперечення, скільки бажання бути як усі, піддатися загальному настрою. Зрештою пересічна людина може бути релігійною, байдужою до релігії чи атеїстом в залежності від темпераменту, а ще частіше від політичних уподобань.

Вади атеїзму

Атеїзм висуває класичний аргумент: пізнання Бога передбачає дар віри, а атеїст його не має. Однак, слова Євангелія: “Справжнє то було світло – те, що просвітлює кожну людину” (Ін 1,9) є відповіддю на це заперечення і означають, що проста відмова від ідеї, що розум має виключну владу над всією свідомістю вже є відкриттям людського духу, здатного принаймні передчувати таємницю “Іншого”. На думку Паскаля втрата рівноваги пов’язана з існуванням “двох крайнощів – коли розум заперечує, і коли не визнають нічого окрім розуму”, а Честертон зауважує, що “божевільний втратив усе, окрім розуму”. Якщо визнавати тільки розум, і відмовитися від інтуїції, уяви і надсвідомого споглядання, тоді заперечення Бога можливе виключно на об’єктивному рівні понять. Така розумова абстракція ніколи не сягає сфери Трансцендентного, живого Буття Бога. Вона заперечує лише теологічну доктрину, філософську систему чи певне поняття, що нас зовсім не цікавить, оскільки знаходиться по цей бік божественної таємниці.

Атеїзм безхребетний, але практичний, насправді він не має власного метафізичного змісту, і ніякого достатнього конструктивного пояснення буття. Тому академічний атеїзм спирається не на результати рефлексії, а на її початок, яким в даному випадку є необґрунтоване твердження. Філософські заперечення з’являються тільки *a posteriori*, для виправдання власної позиції і забезпечення алібі.

За таких обставин, тривога, яку раніше викликала смерть, стає незрозумілою людині, яку більше турбують політичні та економічні питання. Пренан¹ пише: “Я багато разів потрапляв у ситуації, коли мені загрожувала смерть, і ніколи, жодної хвилини я не думав про безсмертя душі”. Тут справа у характері людини, але це також зразок вкрай секуляризованої ментальності.

Ось так спрощено, без будь-якого метафізичного аналізу проникаючи у маси, науковий атеїзм прагне досягнути світ без втручання богів. Розкриваючи таємниці природи, людина аж ніяк не доводить, що Бога не існує, вона просто втрачає потребу вірити в Бога.

Певні складнощі виникають у царині етики. Це проблема моральної основи та її імперативів. А також, у глибинній

психології, опір, що чинить підсвідомість усім наказам волі. Апостол Павло сформулював це так: “Я хочу творити добро, а творю зло”. На думку Зіммеля кантівський моралізм законності, поразка його етики автономності обумовлюють аморалізм Ніцше. Гіркота, яка відчувається в останніх творах Фрейда, свідчить про поразку його гуманістичної утопії. У *Критиці діалектичного розуму* Сартр стверджує: “Я ні до чого не прийшов, моє мислення не дозволяє нічого побудувати”.

Після поразки на суб’єктивному рівні, моральна проблема перейшла у соціальну сферу. Теза Фейєрбаха (*homo homini deus est*) означає: людина – це лише індивід, а людська спільність – божественна. Так само у Френсіса Янсона, людина – ніщо, суспільство – усе. Але якщо індивід це нуль, то чи може сума індивідів бути божественною, чи не буде їх сума Нулем з великої літери?

Замкнене коло людського існування може подолати тільки суто “містична” марксистська концепція, з її релігією нерелігійності, яка підміняє справжню релігію. Згідно з марксистським вченням активний атеїзм існуватиме тільки на попередньому етапі боротьби, в той час як “у розвинутому соціалізмі відпаде потреба у запереченні Бога²”, соціалізм буде вже поза межами антитеїзму. Він знищить самі умови, які уможливили вихід у стан повноти, і разом з ними будь-яке діалектичне повернення назад, відтак і можливість будь-якої перевірки свого власного підґрунтя. Абсолютна людина, як і Бог, не зможе ставити собі питання про власну реальність.

Таким чином, заперечення Бога у марксизмі є утилітарним на певний момент для формування революційної свідомості пролетарів, відповідно у жоден інший момент це заперечення не чинне. Через розрив між правом і фактом перехід від одного до іншого стає неможливим, і така очевидна відсутність діалектики робить марксистське доведення філософськи непереконаливим. Марксизм вирішує проблему Бога, хоча він не в змозі навіть правильно її поставити і замінити її своїм Кредо: “Вірю у самодостатню матерію, нескінченну, нестворену, яка зазнає перетворення і знаходиться у вічному русі”, з точки зору філософії, поняття про саморух одне з найабсурдніших.

Сповнені примітивного оптимізму теоретики не хочуть знати на скільки атеїзм складний, трагічний і суперечливий. Пегі говорить про це: “Насправді, щоб не вірити, треба чинити

наси́льство над собою...” Тільки послідовна деміфологізація атеїзму може трохи похитнути його впевненість у неіснуванні Бога.

Екзистенційна філософія здається скоріше ностальгічною аніж агресивною. “Людина це безсилий Бог”, – каже Хайдеггер. Розвинутий Сартром кантівський ригоризм так само безсилий перетворити онтологічний аргумент: Бог суперечить абсолюту – цього вимагає етика, отже Бог не повинен існувати.

Атеїзм, який не підлягає власному іманентному закону, через відсутність абсолютної впевненості, оскільки як раз абсолют і заперечується, являє собою незаконне заперечення. Щоб захистити це слабе місце, він будує власний міф. Слідуючи внутрішній логіці він переходить до войовничого антитеїзму, який вказує на афективний явно патологічний стан. Біблія дає ясне уявлення, що не релігія веде до відчуження людського духу, а атеїзм. Згідно з етимологією єврейського слова, не вірити означає не говорити Богу *amen*, заперечувати його існування. Перед нами “діагноз”: “” (Ps 14,1) – “Атеїзм – це рідкісна форма божевілля”, – казав святий Августин. З тих пір він значно зміцнився і змусив себе визнати. Якщо для психологів божевілля є втрата зв’язку з реальністю, то атеїзм це втрата зв’язку з трансцендентною реальністю. У посланні Якова сказано: “і біси вірять, і тремтять” (Як 2, 19), тремтять бо вважають, що протистоять Богу. Насправді вони протистоять не Богу, а витвору власної уяви. Бог ніколи не *являвся* як Ворог чи Противник. У молитві Манасе читаємо: “Бог закрив прірву дияволів”, вони замкнені у відсутності Бога. Людина може сама заточити себе у відсутності Трансцендентного і тоді трагічна пустота її серця змушує її ще з більшою впертістю гарячково і безглуздо заперечувати Бога.

Вади історичного християнства

Великі богослови разом з отцями Другого ватиканського собору вважають, що останні декілька століть богослов’я втратило почуття таїни, воно перетворилося на абстрактну спекуляцію *про Бога* і перестало бути живою думкою про Бога. Марсель Море висловив це так: “Слова людей, які знайшли спосіб, невідомо яким чином, зручно всістися на Хресті, не можуть викликати ніякого відгуку...”

У “Молитві про Акрополь” Ренан говорить, що релігії смертні. Можна додати, що теологічні системи теж смертні і в цьому сенс відомої в усьому світі фрази: “Бог помер.” Помер Бог певної теології, це смерть розповсюдженого уявлення про Бога, як про напівфізичний об’єкт, що розташований на периферії космічного простору, що є суто зовнішнім і тому страшним Господарем.

Святий Кирил Александрійський замінив грецьку діалектику Господар-раб євангельською діалектикою Отець-син. Навіть у наш час можна почути таке свідчення священника (Ф. Булар цитує його у своєму опитуванні присвяченому *Проблемам місіонерства*): “Мої християни... ставляться до Бога, як до Бога далекого, якому треба підкорятися не з любові до нього, а боючись потрапити у пекло. Бог – це не Батько... Ні. Це Бог, який дав десять заповідей, десять заборон: “Не роби”. Висновок: *Бог це Той, Хто заважає бути щасливим*”. У іншому опитуванні опублікованому у збірці *Реалії* читаємо: “Бог – це щось сумне, каже один інженер, це те, що не маєш права робити. Це темні місця з маленькими свічками, жінки у барвистому лахмітті, заборони єзуїтів...”

Цілком хибне уявлення про Бога, яке панувало серед християн, змусило людей що знаходилися поза Церквою ще рішучіше повставати проти неї. Образ Бога був зведений до образу земного царя з властивими йому рисами: гідністю, величністю, силою. У Середні віки народи часто приймали християнство цілими групами, як політичні об’єднання, за наказом їхніх князів і під страхом смерті. Ідея Бога була гарантом соціального і політичного устрою. Безбожність XVII століття була реакцією на спроби нав’язати Бога, виступом проти релігії примусу.

У шкільній теології спостерігається процес скам’яніння божественної вічності, яка тяжіє над майбутнім, вона як горище над часом. Філософи ставлять хвилюючі питання: якщо усе вирішене наперед, нащо тоді молитися, навіщо просити? Дар спасіння, цю таємницю Божої Любові, відкрила у Біблії і у Отців Церкви Реформація. Але коли цей дар був, поставлений у терміни каузальності, коли він був концептуалізований, то перетворився на жакливу доктрину подвійного визначення наперед. Коли у наш час намагаються виправити цю доктрину, говорячи про спасіння усіх людей і показуючи, що єдиний, хто

винний в усьому – це Бог, то не зрозуміло для чого ж тоді потрібна людина...

Нерозуміння свободи вибору – *compelle intrare*, “примусь їх ввійти” (у св.Августина) – виправдовує Інквізицію і політику меча. Забуті слова Івана Златоуста: “Той хто вбиває (або примушує) єретика впадає у гріх, який не можна спокутувати.” Це “жах нав’язаного Блага”, оскільки усе нав’язане благо перетворюється на Зло. Офіційне християнство постає релігією закону і покарання, яке знаходить вираз у заборонах і соціальних табу. Такі форми володарювання викриває Фрейд, називаючи їх “Батько садист”. Регресивні іудаїстичні настрої призводять до забуття Трійці, її *жертвеного* батьківства, яке не панує, а породжує свободу. Бог уявляється ревним суддею, грізним поборником справедливості, який перетворює вічність на пекло і покарання. Ось чому люди бояться бути відчуженими; карна теологія заборон і пекла, “терористична” релігія є однією з причин сучасного атеїзму.

З іншого боку, у світлі наукових уявлень, навіть у колі віруючих, Бог виявляється засланим на небо. Його зробили – уявляють собі – нудним моралізатором, на зразок пересічної людини. Друге народження у світлі Воскресіння, сяйво нової тварі були замінені в історії ієрархічним устроєм Церкви, у якій немає ніякої “події” оскільки вона вимагає покори і підпорядкування. Це гірше ніж “закритий світ”, про який говорить Бергсон. Це “закриті небеса” християнської посередності.

Свобода і пекло

На атеїстичну формулу: “Якщо Бог існує, людина не може бути вільною”, Біблія відповідає: “Якщо людина існує, Бог вже не вільний.” Людина може сказати Богу *ні*, а Бог вже не може сказати *ні* людині, оскільки за апостолом Павлом “в Нем було “*да*” (2 Кор I, 19), “так” Союзу, яке Христос повторив на Хресті. Отже, “Я вільний” означає “Бог існує”. Сам Бог гарантує свободу сумніву, щоб не чинити насилля над свідомістю людей.

Бог створив “другу свободу” він пішов на величезний ризик даючи людині свободу, що проявляється, яка може стати причиною Його поразки, змусити Його зійти у смерть і у пекло. Він дозволяє себе вбити, щоб дати вбивцям прощення і

воскресіння. Його всемогутність полягає у здатності дати місце людській свободі, дозволити порушити передбачення, щоб вступити в діалог зі “своїм іншим”, любити його до нескінченного страждання, яке чекає на вільну відповідь, вільне творіння спільного життя Бога і його творіння. Відомий вислів Отців Церкви: “Бог може усе, єдине чого він не може – це примусити людину Його любити.” Всемогутність Бога означає здатність стати животворним Хрестом, єдиною відповіддю на закиди атеїзму про свободу і зло.

Слова “Царство Боже у вас самих” означають, що і пекло також у нас самих. Марсель Жуандо висловлює це так: “Для самого себе, я можу побудувати перед лицем Божим цілу імперію, над якою Бог не має ніякої влади – це пекло... якщо людина не розуміє пекла, то вона не розуміє власного серця³...” Це пекло усіх хто зневірився, тих що блукають у безодні Сатани і кидають свої прокльони у порожні небеса.

Однак навіть з найглибшого відчаю є вихід. Його показує Христос, який як ніхто інший відчув на собі мовчання Бога: “Боже Мой! Для чого Ты Меня оставил?” (Мф. 27, 46). Саме на цьому рівні з’являється потреба у пеклі, яка виходить з людської свободи любити Бога. Це вона породжує пекло, тоді людина може сказати: “Нехай не буде Твоя воля”, і навіть Бог не має влади над цими словами.

Свобода відмовитися від Бога була задумана саме такою самим Богом, отже вона необмежена. Влада людського вибору робить долю людини умовною. Це пекло божественної Любові, небесний вимір пекла, божественне видіння людини, що постала з темряви самотності.

Треба негайно виправити “терористичне” і “карне” уявлення про Бога. Вже неможливо вірити у бездушного, байдужого Бога. Єдине послання, яке може дійти до свідомості атеїста сьогодні, це оповідь про сходження Христа у пекло. Яким би глибоким не було пекло, у якому вже знаходяться люди, Христос знаходиться ще глибше і там чекає на них. Він чекає від людини не чеснот, не моралізму, не сліпої покори, а крику довіри і любові з глибини її пекла. Людина ніколи не повинна впадати у відчай, вона може впасти тільки у Бога, а Бог ніколи не доводить до відчаю. Святий Антоній казав, що пекло безумовно існує, але тільки для нього одного, це означає, що пекло ніколи не буває “для інших”, що про нього не можна розповісти.

Слабкість всемогутнього Бога

Ідея всемогутності Бога обмежує його образ, приводить у безвихідь напередвирішеності. Зло перетворюється на помилку у творінні, яку Бог терпить не визнаючи власної відповідальності за неї, тьмю окреслює світло.

Ключовим є фрагмент з послання до Філіпійців 2, 6–11, у якому йдеться про самозречення самого Бога: “Он уничижил Себя Самого, приняв образ раба ... смирил Себя, быв послушным даже до смерти, и смерти крестной.” Божественна всемогутність здатна вільно відмовитися від себе самої, від влади і особливо від волі до влади. Слова “Я серед вас, я той що служить” означають, що Бог абсолютно відмінний від усіх уявлень людини. Бог більше ніж Істина, бо він втілює її стаючи “іншим”, звільнюючись від самого себе. Всемогутність *manikos eros*, “несамовитої Божої любові” не просто знищує, а бере на себе зло і смерть: “смертю смерть перемиг”. Його світло виходить з розп’ятої і воскреслої Істини.

Саме це світло навіть перед лицем страждання безвинних людей, хворих дітей, перед лицем абсурдних випадковостей, є проявом (як це не парадоксально застосовувати таке поняття, говорячи про Бога) нездоланної слабкості Бога. Єдиною вірною відповіддю буде сказати, що “Бог слабкий”, він може тільки страждати разом з нами, що страждання – це “хліб, який Бог ділить з людиною”. Бог слабкий, але звичайно не у своїй зовнішній всемогутності, а у своїй Любові, яка вільно відмовляється від своєї могутності. Саме такою бачиться вона Миколі Кавасилі – ця “несамовита любов Бога до людей”.

Грізний і холодний Бог кількох богословів, що неправильно тлумачили певні поняття Старого Заповіту, виявився стражденим Отцем: “Отець – це любов, яка розпинає, Син – це розп’ята Любов, Дух – це нездоланна могутність Хреста”. Таїна розп’ятої Любові, яка випромінює світло пасхального ранку, “переможна слабкість” смерті і пекла.

Передчуття цієї таємниці було вже у містичній течії єврейської думки. Раббі Барух намагається пояснити, що Бог є товаришем у вигнанні, покинутим самотником, невизнаним чужинцем серед людей. Одного дня його онук грався у хованки з іншим хлопчиком. Він сховався, але той відмовився його шукати і

пішов. Малий зі сльозами прийшов жалітися дідусеві. Тоді, Раббі Барух також із сльозами на очах вигукнув: “Бог каже теж саме: Я сховався, але ніхто мене не шукає⁴...”

Або інші сильні слова: “Божественне милосердя – це каяття Бога”; точніше слабкість Бога.

Один святий казав дитині: “Розумієш, якби ти міг гратися з Господом, це було б найдивовижніше з усього, що коли-небудь відбувалося. Усі ставляться до Нього з такою серйозністю, що Він починає смертельно нудьгувати... Грайся з Богом, синку. Він чудовий товариш для ігор...”

Слабкості Бога відповідає слабкість людини. Святий Паісій Великий молився за свого учня, який зрікся Христа. Але святий не перестав жаліти його і молився за свого учня ще палкіше, тоді Господь сказав йому: “Паісій, у своїй любові ти подібний до мене...”

Темниця мовчання

Що можна сказати атеїсту, котрий вимагає доказів? Тільки це: коли людина приходять у себе, знаходить справжню тишу, у неї виникає почуття очікування, яке приходять від “Отца, Который втайне” (Мф 6,6). Отець говорить через свого Сина, який є його Словом. Воно не тисне, воно є свідченням безпосередньої близькості: “” (Ар 3, 20). В цьому є щось що значно перевершує будь-який доказ: яскрава очевидність, непохитна впевненість; Бог існує, він присутній, “друг Нареченого чує його голос і сповнюється великою радістю”. Ісус просить своїх учнів радіти цією безмежною радістю причина якої за межами людини, у об’єктивному бутті (існуванні) Бога, у його троїчній радості. Бог говорить: “Любовью вечною Я возлюбил тебя” (Іер 31, 3) – “как жених радуется о невесте, так будет радоваться о тебе Бог твой” (Ис. 62, 5).

Мовчання це *Піред*, час чекання “поки зійде ніч”, чекання *несподіваного*, і як каже Геракліт: “Якщо не сподіватимешся, то не зустрінеш несподіваного⁵.” Це відсутність надії заповнює вуста небуттям, а відчай це початок надії. “Бережи свій дух у пеклі, і не втрачай надію”, – сказав би тепер Христос *старцям*.

Тільки мовчання дозволяє зрозуміти слова Максима Сповідника: “Любов Божа і любов людська це два образи єдиної загальної любові”. У безмежному зітханні, мовчання покриває

землю миром: “Усе належить Тобі, Господи, я Твій, прими мене.” На запитання: “Що обрати, споглядання чи активне життя”, – святий Сирафим відповів: “Знайди внутрішній спокій і тишу і багато людей знайдуть спасіння поруч з тобою.” Бог створив ангелів “у тиші”, сказано у Отців Церкви. Бог веде мовчазних, з неспокійних сміються ангели.

“Господь будет поборать за вас, а вы будьте спокойны” (Исх 14, 14), це особливий спокій, який є іншою боротьбою, за чистоту і прозорість сердець здатних прийняти Божу перемогу і насолоджуватися нею.

“И затворил Господь за ним ковчег” (Быт 7, 16), Його мовчання готує Ноя до ролі символу єднання. Так само Іона і Йов, який “руку свою покладає на уста свої” (Іов 39, 34) і чекає Рікма, життєдайного слова. Апокаліпсис (8,1) підкреслює мовчання (?) усіх небесних сил перед проголошенням останнього одкровення. Коли з’ясувалося, що Захарія не міг говорити онімів, народ зрозумів, що той мав одкровення (Лк 1,20-22). У описі таїнства рукоположення священника за Іполітом, вказано, що під час положення рук, *propter descensum Spiritus* (коли сходить Святий Дух) усі присутні мають мовчати.

Велика тиша охоплює землю у день Страстної п’ятниці. Вона сповіщає про смерть Бога, здається, що світ входить у мовчання великої Суботи. Згідно з вченням Отців Церкви, перш ніж слухати Слово, треба навчитися слухати його мовчання, “цю мову прийдешнього світу”, як називає його Ісак, а мовчання тут означає перебування у Слові. А це можливо тільки якщо сама людина порине у мовчання.

У такому мовчанні, коли її дух абсолютно вільний, людині пропонується відповісти не одне дуже просте питання: що таке Бог? Святий Григорій Ниський уникає відповіді: “Ти, що любиш мою душу...”

ПРИМІТКИ

¹ *Rencontres internationales de Geneve (Міжнародні зустрічі у Женеві)*, 1947, с. 377.

² К. Marx, *Gesamtausgabe*, I/III, p. 125.

³ *Algebre des valeurs morales*, p. 229.

⁴ Martin Buber, *Les Recits hassidiques*, Paris, 1963, p. 157.

⁵ Див. Lain Entralgo, *L’Attente et l’Esperance*.